

Kur'ân'da Atf Üslûbu ve Nüzûl Vasatındaki İşlevselliği -Kâf Sûresi Örneği-

Hatice Kaya ¹

Öz

Kur'ân, muhataplarını şimdiki zaman (nüzûl vasatı), geçmiş ve gelecek arasında dinamik bir zaman yolculuğuna çıkararak kendine özgü bir hitap stratejisine sahiptir. Bu çalışmada "atf" kavramı, klasik nahiv (gramer) anlamının ötesinde, metnin şimdiki zamanı ile kronolojik geçmiş ve gelecek sahneleri arasında kurulan retorik ve anlamsal köprüleri ifade etmek üzere kullanılmıştır. Çalışmanın temel amacı; Kur'ân'ın doğrusal olmayan bu zaman tasavvuru ve tarihî göndermelerinin, salt statik birer kıssa bilgisi veya gayb ihbarı olmanın ötesinde, nüzûl ortamındaki güncel inşayı hedefleyen kurucu bir üslûp özelliği olduğunu ortaya koymaktır. Bu bağlamda, makalede 'Açık (doğrudan) Atflar' ve 'Örtük (dolaylı) Atflar' şeklinde ikili bir tasnif yapılmış; bu teorik çerçeve Kâf Sûresi örnekleminde tahlil edilmiştir. İnceleme neticesinde, sûredeki geçmiş ve gelecek atflarının, ilk muhatapların zihin dünyasını şekillendirmek, psikolojik dirençlerini yönetmek ve tutumlarında müspet bir değişim gerçekleştirmek amacıyla aktif birer retorik araç olarak işlev gördüğü belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Atf Üslûbu, Retorik, Anlam, Bağlam.

Kaya, Hatice. "Kur'ân'da Atf Üslûbu ve Nüzûl Vasatındaki İşlevselliği -Kâf Sûresi Örneği-". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 10/2 (01 Haziran 2026): 1090-1112. <https://izlik.org/JA49BH73UL>.
<https://doi.org/10.32711/tiad.1902170>

Geliş Tarihi	03.03.2026
Kabul Tarihi	22.06.2026
Yayın Tarihi	30.06.2026
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

The Referential Style in the Qur'an and Its Functionality in the Context of Revelation -The Case of Surah Qaf-

Hatice Kaya¹

Abstract

The Qur'an possesses a unique rhetorical strategy that takes its interlocutors on a dynamic chronological journey between the present (the context of revelation), the past, and the future. In this study, the concept of "reference" (atf) is employed beyond its classical grammatical definition to denote the rhetorical and semantic bridges constructed between the textual present and chronological depictions of the past and future. The primary objective of this paper is to demonstrate that the Qur'an's non-linear conception of time and its historical references are not merely static narrations of past events (qisas) or foretelling of the unseen (ghayb), but rather a constitutive stylistic feature aimed at reshaping the immediate reality within the revelational milieu. Within this framework, a dual classification is proposed as 'direct references' and 'indirect references,' and this theoretical model is analyzed through the sample of Surah Qaf. The analysis reveals that the references in the Surah to the past and to the future function as active rhetorical tools designed to reconstruct the worldview of the initial addressees, manage their psychological resilience, and bring about a positive transformation in their attitudes.

Keywords: Tafsir, Referential Style, Rhetorical Style, Meaning, Context.

Kaya, Hatice. "The Referential Style in the Qur'an and Its Functionality in the Context of Revelation -The Case of Surah Qaf-". *Türkiye Journal of Theological Studies* 10/2 (01 Haziran 2026): 1090-1112. <https://izlik.org/JA49BH73UL>. <https://doi.org/10.32711/tiad.1902170>

Date of Submission	03.03.2026
Date of Acceptance	22.06.2026
Date of Publication	30.06.2026
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Dr, the Ministry of National Education of Türkiye, Ankara, Türkiye, dr.haticeyuksehkaya@gmail.com, ORCID:0009-0008-0908-3312

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm, özgün muhtevası ve hitap üslûbuyla bilinen tüm edebî formlardan ayrışır. Geleneksel nesir veya nazım kategorilerine bütünüyle dâhil edilemeyen metin, bu iki formu kendi yapısında birleştirir. Az sözle çok anlam ifade eden bu ilâhî hitap; mesajlarını kıssalar, meseller, mecazlar ve kasemler vasıtasıyla somutlaştırıp tahkim eder. Akıl ile duyguyu, zihin ile kalbi eşzamanlı inşa ederek tüm retorik unsurları muazzam bir iç uyumla yürütür. Nazmındaki bu benzersiz muhatap-anlam dengesi, metnin asırlar boyu "mu'ciz kelâm" olarak nitelenmesinin temel zeminidir.

Kur'ân'ın söz konusu özgün üslûp dinamikleri arasında, muhatabın zaman algısını doğrusal akışın dışına çıkararak ona adeta zamanda yolculuk yapıyor hissi vermesi de zikredilmelidir. İlâhî hitap, muhatabı nüzûl anının gerçekliğinden koparmaksızın, aniden binlerce yıl öncesine ait tarihî bir kıssanın içerisine taşıyabilmekte; hemen ardından ise zaman boyutunun en uzak ufku olan âhiret sahneleriyle baş başa bırakabilmektedir. Vahiy-muhatap ilişkisi bağlamında kronolojik sınırları esneten bu geçişkenliği sağlayan en belirgin üslûbî mekanizma ise zamansal *atıflar/göndermelerdir*. Muhtelif şahıs, kavim yahut hadiselerle yapılan bu atıflar vasıtasıyla, bazen tek bir pasaj içerisinde şimdiki zaman, geçmiş ve gelecek bir arada bulunmakta; böylece muhteva, zamanın yekpare idrak edildiği bir bütünlük içinde sunulmaktadır. Hitabın bünyesinde barınan bu zamansal sıçramalar, muhatabın zihin dünyasını daima uyanık, diri ve dikkatli bir algı düzeyinde tutmasını gerektirmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm, yirmi yılı aşkın bir süreçte, muhtelif olaylar üzerine nâzil olmuş ve öncelikle indiği dönemin aktüel gündemine hitap etmiştir. Onun hazır bir kitap olarak değil, sözlü bir hitap olarak gelmesi³; anlatım üslûbunun öncelikle "konuşma dili" özellikleri üzerinden incelenmesini zorunlu kılar. Tam da bu sözlü iletişim zemininde, Kur'ân'ın konuşma esnasında ani bir atıfla konuyu farklı bir zaman dilimine taşımasının ilk muhataplarda nasıl bir algı yarattığı önemli bir sorudur. Şifahî dönemin canlı şahitleri olan ilk muhataplar için konuşma dilinin doğasından kaynaklanan bu zamansal yönlendirmeler kolayca anlaşılabilirken; nüzûl ortamından uzak olan sonraki dönem okuyucuları için ciddi bir algı güçlüğü ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu zamansal yönlendirmelerin tarihî arka planını ve iniş maksadını bilmeyen modern okuyucunun zihninde kopukluklar doğmaktadır. Bu yönüyle Kur'ân'ın geçmiş ve geleceğe yönelik zamansal atıfları, bağlamından koparıldığı takdirde, günümüzdeki "Kur'ân'ı anlama problemleri"nin önemli bir parçasını oluşturması kaçınılmazdır.

Söz konusu zamansal atıfların modern okuyucunun zihninde bir anlama problemine dönüşmesini engellemenin yolu, metni tarihsel bağlamından koparmayan bütüncül bir yöntem takip etmekten geçmektedir. Bu doğrultuda çalışmamızda, Kur'ân'ın geçmiş ve geleceğe yönelik her bir zamansal *atıf/göndermesi* genel bir şablona oturtulmak yerine, kendi özgün bağlamı içinde tikel bir analize tâbi tutulmuştur. Bu tikel değerlendirme sürecinde öncelikli adımımız, ilgili âyetlerin nâzil olduğu tarihî kesiti yani nüzûl vasatını isabetle tespit etmek olmuştur. Zira vahyin indiği dönemin aktüel gündemi, muhatapların sosyo-psikolojik durumu belirlenmeden, zamansal atıfların sevk edilmiş gayesi ve arka planındaki semantik gerçekliği yakalamak mümkün değildir. Esasen vahyin indiği tarihî ve aktüel dönemin sınırları isabetle tespit edildikten sonra, âyetlerin sevk edilmiş gayesini ve arka planındaki semantik gerçekliği yakalamak çok daha kolay bir

³ Süleyman Gezer, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Kur'an* (Ankara: Ankara Okulu, 2015), 121.

nitelik kazanmaktadır.⁴ Dolayısıyla yöntemimiz; her bir atfı önce içine doğduğu nüzül ortamının koordinatlarıyla anlamlandırmayı, ardından bu yönlendirmelerin ilk muhatap kitle üzerindeki inşa edici ve dönüştürücü rolünü ortaya çıkarmayı esas almaktadır.

Bu çalışma, Kur'an'daki geçmiş ve geleceğe yönelik zamansal atfları, salt tarihsel birer veri ya da sadece i'câz boyutuyla sınırlı gaybî işaretler olmanın ötesinde, metnin kurucu birer üslûp özelliği olarak tanımlamaktadır. Çalışmamızda söz konusu atfların, işaret edilen zaman dilimindeki olay/olgu ile nüzül vasatı arasında dinamik bir köprü vazifesi gördüğü savunulmaktadır. İlâhî hitap, geçmişi ve geleceği sadece tasvir etmekle kalmamakta; onları nüzül sürecindeki güncel meselelerin çözümünde ve muhatap kitlenin inşasında aktif birer fonksiyonel unsur olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu makale, söz konusu zamansal yönlendirmeleri vahyin anlamsal bütünlüğünü tahkim eden temel birer retorik araç olarak konumlandırması bakımından özgün bir perspektif sunmaktadır. Geçmişin tecrübesi ile geleceğin vaadini nüzül ortamının sıcak gerçekliğinde birleştiren bu yaklaşım, Kur'an'ın hitap stratejisini ve muhatapların zihin dünyasını şekillendiren o dinamik üslûbunu yeniden okumamıza imkân tanımaktadır.

Kur'an'ın bu zamansal geçişkenliğinin ve hitap stratejisinin en somut şekilde tezahür ettiği zeminlerin başında şüphesiz geçmiş anlatıları ve kıssalar gelmektedir. Çağdaş tefsir çalışmalarında Kur'an kıssaları; mahiyeti, tarihî değeri, edebî yapısı ve yorumsal serüveni açısından oldukça zengin bir literatüre sahiptir.⁵ Bu çalışmalar arasında, özellikle Hz. Musa kıssasını Hz. Peygamber'in sîreti ışığında okuma biçimiyle Mahmut Ay'ın çalışması, konunun bağlamsal yönünü göstermesi bakımından dikkat çekicidir.⁶ Ancak Kur'an'ın geçmiş bahislerinin tamamının uzun kıssa formunda olmadığı; kimi zaman tek bir cümle veya kelime grubuyla da muhatabın zihnini geçmişe yönlendirebildiği unutulmamalıdır. Öte yandan bahsi geçen zamansal geçişkenlik yalnızca mazî yönünde olmayıp, Kur'an'ın istikbale işaret eden anlatıları da gerek gaybî ihbarlar gerekse sarsıcı ahiret sahneleri çerçevesinde kendini göstermekte ve muhatabın dikkatini bu yöne yönlendirmektedir. Modern tefsir literatüründe Kur'an'ın zaman tasavvuru, kıssa

⁴ Ebu'l-Alâ Mevdüdi, *Tefhimü'l-Kur'an*, çev. Muhammed Han Kayani vd. (İstanbul: İnsan, 2006), 1/527.

⁵ Bunlardan bazıları: Cengiz Duman, *Kur'an Kıssalarının Tarihselliği* (İstanbul: Ekin Yayınları, 2011); Remzi Kaya, "Kur'an-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002), 31-58; M.Sait Şimşek, *Kur'an Kıssalarına Giriş* (Konya: Kitap Dünyası, 2013); Mustafa Öztürk, *Kıssaların Dili* (Ankara: Ankara Okulu, 2014); Burhanettin Tatar, "Kur'an 'da Kıssaların Temel Anlamları Üzerine Felsefi Notlar," *Milî ve Nihal* 6 (2009), 99-111; Sadık Kılıç, "Tarih Felsefesi Açısından Kıssalar," *1. Kur'an Sempozyumu* (Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1994), 87-98; Dursun Hazer, "Kur'an-ı Kerim Kıssalarının Edebî Değeri 'Hz. İbrahim Kıssalarının Vaka-Zaman-Mekân-Şahıs Unsurları Açısından Bir Değerlendirme,'" *İslâmî İlimler Dergisi I. Kur'an Sempozyumu*, (2007), 205-218; Sami Kılınçlı, "Hz. Âdem- İblis Kıssasını Nüzül- Sîret Bağlamında Okumak," *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (2020), 700-729; İdris Şengül, *Kur'an Kıssalarının Tarihi Değeri* (Ankara: OTTO, 2019); Bilal Gökür, "Meryem Süresi Kıssalarında Dil ve Üslûp," *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü* (Ankara: İlim Yayma Vakfı, 2009), 213-225; Zekeriya Pak, "Hz. İbrahim Yıldız, Güneş ve Ayı Rab Edindi Mi? (En'am 74-83)'teki İbrahim Kıssasına Tarihi Gerçeklik Açısından Bir Bakış)," *Ekev Akademi Dergisi* 7/14 (2003), 59-74; Ömer Faruk Yavuz, "Kur'an'ın Temel Amaçlarının İfade Edilmesinde Bir Anlatım Tekniği Olarak 'Kıssa'nın Rolü,'" *Milî ve Nihal* 6/1 (2009), 113-136; İbrahim Yıldız, "Kur'an Kıssalarında Muhatabı Anlatıma Dahil Etme: Amacı, Zamanı ve Metotları," *The Journal of Academic Social Science Studies* 2/75 (2019), 457-472; Mustafa Kara, *Bireysel ve Toplumsal Açından Kur'an Kıssaları* (Samsun: Üniversite Yayınları, 2018); Abdurrahman Kasapoğlu, "Kur'anda Kıssa Terapisi -Hz. Peygamberin Kıssalardan Terapi Amaçlı Yardım Alması-," *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2004), 69-80; Tahsin Görgün, "Kur'an Kıssalarının Nelîği(Mahiyeti) Üzerine," *İlahî Sözü'nün Gücü Varlık ve Bilgi Kaynağı Olarak Kur'an* (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2003), 19-40, Mehmet Yaşar, "Muhammed Ebü Zehre'ye Göre Kur'an Kıssalarının Özgün Yönleri," *Müfekkik* 11/22 (2024), 351-375 .

⁶ Mahmut Ay, *Kur'an Kıssalarını Sîret Bağlamında Okumak -Hz. Musa Kıssası Örneği-* (İstanbul: Ensar, 2019).

anlatımlarının yanında ahiret sahneleri üzerine yapılan çağdaş akademik çalışmalar da⁷ konunun aktüel, tarihî ve psikolojik boyutuna dair kıymetli veriler sunmaktadır.

Kur'ân'ın geçmiş ve geleceğe yönelik zamansal yönlendirmelerini, dilsel yapılarını ve bağlamsal fonksiyonlarını doğru tespit edebilmek adına, tefsir müktesebatının hem klasik hem de modern döneme ait kurucu metinleri çalışmamızın birincil kaynak havuzunu oluşturmuştur. Bu doğrultuda; "söz-muhatap-anlam" ilişkisini merkeze alan kurucu karakteriyle⁸ Mukâtil b. Süleymân⁹ (ö. 150/767); nüzûl dönemine ait rivayet zenginliğini dilsel ve semantik karinelerle işleyen Taberî¹⁰ (ö. 310/923); kelâmî ve akfî karineler üzerinden vahyin nüzûl hikmetlerine dair özgün te'viller sunan Mâtürîdî¹¹ (ö. 333/944); dilsel tahlillerle rivayeti mezcederek âyetlerin anlam dünyası ile nüzûl vasatı arasında güçlü bağlar kuran İbn Atiyye¹² (ö. 541/1147) ve nüzûl ortamı ile metnin makâsıdı arasında analitik bir perspektif inşa eden Râzî¹³ (ö. 606/1210) klasik dönem referanslarımızı oluşturmaktadır. Benzer şekilde, nüzûl ortamının tarihî ve aktüel şartlarını gözeterik vahyin sevk hedeflerine odaklanan İbn Âşûr (ö. 1973) ve Mevdûdî (ö. 1979) gibi yakın dönem müelliflerin çalışmaları¹⁴; dilin belâğî özellikleri ile muhatap toplumun aktüel inşası arasındaki bağı güçlü şekilde kuran Ebû Zehre'nin (ö. 1974) tefsiri¹⁵ ve hitabı nüzûl kronolojisine göre tahlil ederek zamansal yönlendirmeleri doğrudan nüzûl vasatından hareketle belirleyen Derveze (ö. 1984) ve Câbirî (ö. 2010) gibi çağdaş isimlerin eserleri de¹⁶ çalışmamızın veri havuzunu zenginleştirmiştir.

Tefsir mirası ve çağdaş literatür incelendiğinde, klasik ve modern müelliflerin Kur'ân'ın zamansal göndermelerini nüzûl vasatının aktüel gündemi ve muhatap psikolojisiyle ilişkilendirdikleri görülür. Dolayısıyla vahyin işaret ettiği zaman dilimi ile nüzûl arka planı arasında bağ kurma fikri geleneğe bütünüyle yabancı değildir. Ancak mevcut müktesebat bu zamansal yönlendirmeleri tefsir pratiğinde işletmiş olsa da süreci makro düzeyde bütüncül bir "üslûp stratejisi" olarak fark etme, kavramsallaştırma ve kuramsal bir model halinde sunma yönünde sistematik bir çaba içerisine girmemiştir. Bu noktada

⁷ Bunlardan bazıları: Mesut Okumuş, "Kur'ân ve Sünnette Dünya ve Âhiret Hayatına Bakış," *Diyanet İlimi Dergi* Kur'ân Nüzûlünün 1400. yılı Özel Sayısı (2012), 721–747; Muhammed Selman Çalışkan, "Kur'an'da Mekke Müşriklerinin Ahiret İnançları ile Hayra Engel Olmaları Arasındaki İlişki," *İslami İlimler Dergisi* 11/1 (2016), 67–91; Mehmet Zeki Doğan - Ridvan Kalaç, "Âhiret Gününde Amellere Şahitlik Edecek Unsurlar: Kur'ân ve Sünnet Merkezli Bir İnceleme," *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi* 12/1 (2026), 374–404; Muhammed Abdelhaleem, çev. Şehmus Demir, "Kur'ân'da Âhiret-Dünya ve Dünya Hayatı," *Ekev Akademi Dergisi* 1/3 (1998), 321–333; Fikret Gedikli, "Kur'an'ın Âhiret Tanımları ve Bağlam Analizleri," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/51 (2017), 1248–1253; Erkan Yar, "Diriliş Kuramları ve Gerçeklik Bağlamında Kur'ân'ın Âhiret Hakkındaki Anlatımları," *Dini Araştırmalar* 9/25 (2006), 43–60; Bekir Yıldırım, "Kur'an'da Kıyamet ve Âhiretle İlgili Konuların Hivâr Üslûbuyla Taktimi," *Darülhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 2 (2022), 75–107; Ömer Faruk Yavuz, "Kur'ân Perspektifinde Dünya Âhiret Bütünlüğü," *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/3 (2006), 160–198.

⁸ Halis Albayrak, "Mukatil b. Süleyman Tefsirinde Söz-Muhatap-Anlam İlişkisi," *Kur'an ve İslami İlimlerin Anlaşılmasında Tarihî Önemi*, ed. Mehmet Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu, 2013), 83–105.

⁹ Mukâtil, *Tefsirü Mukâtil b. Süleyman* (Lübnan: Müessesetü't-târîhü'l-Arabî, 2002).

¹⁰ Muhammed İbn Cerîr Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-hecr, 2001).

¹¹ Ebû Mânsur Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Ertuğrul Boynukalın (İstanbul: Darü'l-mizân, 2006).

¹² İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fi't-tefsîri'l-kitabi'l-'azîz* (Doha: Dâru'l-hayr, 2007).

¹³ Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî," *TDV İslam Ansiklopedisi* (TDV, 1995).

¹⁴ Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru't-Tunusiyye, 1984); Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*.

¹⁵ Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr* (Dâru'l-fikr el-Arabî, tsz).

¹⁶ İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, çev. Şaban Karataş vd (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2014); Muhammed Âbid Cabirî, *Fehmü'l-Kur'ân* (Dâru'l-beydâ: Dâru'n-neşri'l-mağribî, 2008).

çalışmamız, satır aralarında saklı bu dinamik ilişkiyi "Atıf Üslûbu" adı altında kurucu bir hitap stratejisi olarak kavramsallaştırmaktadır. Önerdiğimiz kavram; kıssaları, gaybî ihbarları ve ahiret tasvirlerini aynı çatıda birleştiren, literatürdeki parçalı yaklaşımları bütünleştiren kapsayıcı bir üst şemsiye strateji olarak süreci kuramsal bir seviyeye taşımayı hedefler.

Kur'ân'ın geçmişe ve geleceğe hangi maksatlarla atıfta bulunduğu sorusuna getirilecek açıklamalar, ilâhî kelâmın evrensel ve kurucu ilkelerinin nüzûl bağlamından koparılmadan anlaşılması açısından hayâtîdir. Bu çalışma, literatürde bütüncül bir mekanizma olarak kuramsallaştırılmamış olan zamansal atıfları bağlamsal ve işlevsel boyutlarıyla tahlil etmeyi amaçlar. Söz konusu yönlendirmelerin ilk muhataplar üzerindeki inşa edici fonksiyonunu tikel analizlerle ortaya koymayı hedefleyen bu araştırma, sunduğu metodolojik teklifle çağdaş tefsir çalışmalarına özgün bir katkı sunma gayesinde dir.

1. Lügatte Atıf

Arap dilinde kavramların sözlük anlamları ile terimselleşen kuramsal karşılıkları arasında güçlü bir bağ vardır. Bu durum, Kur'ân'ın hitap stratejisini anlamlandırmak üzere önerdiğimiz *atıf* kavramı için de geçerlidir.

Atıf kelimesi Arapça sözlükte *عطف - يعطف - عطفًا* biçiminde yer almakta olup eğmek, çevirmek, meyletmek, yönelmek, dönmek anlamlarına gelmektedir. Herhangi bir şeyin bir tarafının diğer yanına katlanmasına atıf denilmektedir.¹⁷ Kıvrımlı vadiye *مُعْطَفُ الوادي* ve iki ucu kıvrılarak birbirine yakınlaştığı için ok atmada kullanılan yaya *العطفة* denilmiştir.¹⁸ Benzer şekilde kıvrılarak ağacın etrafını sardığı için sarmaşığa benzer bir bitki de aynı köke sahip *العطفة* kelimesi ile isimlendirilmiştir.¹⁹ *Atıf* kelimesinin, iki taraflı herhangi bir şeyin taraflarının birleştirilmesi manasında kullanılması sebebiyle kişinin bedenine iki tarafından örttüğü kıyafete de *عطف* denilmektedir.²⁰

Yukarıdaki anlamların somut nesne ve olgular için kullanıldığı ortadadır. Buradan hareketle, kelimenin kökündeki meyletme, yakınlaştırma anlamı, ifadeye manevi açıdan da tesir etmiş ve *atıf* soyut olgular için özellikle merhamet, şefkat ve yumuşak huy mânalarını kazanmıştır. Yumuşak, iyi huylu, merhametli kişiye *عاطف* veya *العطف* denilmiştir.²¹ *Atıf* kelimesi Türkçe sözlükte ise herhangi bir şeyin oluşunu bir başka şeyin sonucu sayma,²² meyletme, yöneltme, bağlama, gönderme, çevirme anlamlarına gelmektedir.²³ Bu vesile ile bu kelimenin; özellikleri bakımından birbirine benzeyen, aralarında ilişki bulunan iki şeyin birbirine bağlanması anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

¹⁷ Halil bin Ahmed, *Kitâbü'l-'ayn*, 2/17; Râgıb el-İsfehani, *Müfredâtü el-fâzi'l-Kur'ân* (Dimeşk: Dârü'l-kalem, 2014), 572; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dârü's-sadr), 9/249-250; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît* (Kahire: Dârü'l-hadis, 2008), 1108; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs* (Kuveyt: Matbaat-ü hükümet-i Kuveyt, 1987), 24/165-172.

¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 9/250; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 24/168.

¹⁹ Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 1108; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 24/166.

²⁰ el-İsfehani, *Müfredâtü el-fâzi'l-Kur'ân*, 572.

²¹ Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa* (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 1998), 1/662; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 9/249.

²² Mehmet Ali Ağakay, *TDK Türkçe Sözlük* (Ankara: TDK, 1966), 58.

²³ Samî Şemseddin, *Kâmûs-i Türkî* (İstanbul: Alfa, 2020), 72; Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük* (İstanbul: Ötüken, 2017), 391.

Kavramın bağlama ve ilişki kurma çerçevesindeki sözlük anlamı, çalışmamızın kuramsal altyapısına meşru bir zemin sunar. Bu çalışmada anlatsal bir bağlantı olarak kullanacağımız atıf kavramı, Arap gramerinde de gereksiz tekrarı önlemek, sözü güzelleştirmek ve cümleleri birbirine bağlamak için işletilen kurallar bütünüdür.²⁴

2. Bir Anlatım Üslubu Olarak Atıflar

Anlatım, düşünce, duygu veya olayların dil vasıtasıyla muhataba aktarılmasıdır.²⁵ İletişimde sözün etkisini artırmak ve anlatımı zenginleştirmek amacıyla teşbih, istiare, mübalağa gibi edebî sanatlarla; tekrarlar, mukayeseler, örneklendirmeler gibi yapısal araçlara ve çeşitli anlatım biçimlerine başvurulur. Bu retorik yöntemlerden biri de atıftır. Bir anlatım üslubu olarak atıf, hitap akışındaki ana fikri onunla mantıksal ve semantik bağ taşıyan unsurlara bağlar. Böylece anlatı tek boyutluluktan kurtulur; dağınık görünen unsurlar arasında köprüler kurarak ifadenin bütünlüğünü tahkim eder ve konunun çok boyutlu değerlendirilmesini sağlar.

Faraza güncel siyasi gelişmeleri ele alan bir metinde, bugünün zeminini aydınlatacak tarihi kırılma noktalarına atıfta bulunulması geçmiş ile şimdikiyi bağlayan rasyonel bir köprü işlevi görür. Benzer şekilde teknoloji odaklı bir yazıda, geçmişteki öncü adımlara değinilmesi yahut geleceğe yönelik tasavvurlara atıf yapılması da aynı bağlama işlevinin tezahürüdür. Kıssa, roman ve hikâye gibi anlatılarda ise anlatıcı, farklı zaman dilimlerindeki olaylara göndermeler yaparak zihinsel halkaları birbirine bağlar. Kavramsal dünyadaki bu ilişkilendirme gücü, akademik çalışmalarda da kaynak gösterme (referans) yoluyla kendini gösterir; incelenen konu ile önceki literatür arasında organik bir bağ kurarak argümanı sağlam bir zemine oturtur. Ezcümle atıf üslubu; somutlaştırma ve mukayese yollarıyla ana konuya destek veren, dağınık unsurları birleştiren kurucu bir anlatım tekniğidir. Teorik kaynaklarda müstakil bir retorik başlık olarak kodlanmasa da gerek yazılı-sözlü hitapta gerekse günlük dilde anlamsal bir gönderme yapmayı ve zihni oraya bağlamayı ifade eden evrensel bir kullanımdır.

Meseleyi somutlaştırmak adına günlük dilden şu örnek verilebilir: "Şair bu eserinde çocukluk günlerine atıfta bulunuyor." Bu ifade, şairin muhtelif saiklerle çocukluk evresine yöneldiğini gösterir. Gerekçe ilk etapta verilmese de geçmişi yâd etmek veya şimdiki yaşamla çocukluk arasındaki benzerlik/zıtlıklara dikkat çekerek iki kesit arasında bağ kurmak hedeflenmiş olabilir. Şairin nedensiz ve amaçsızca çocukluğuna değindiğini varsaymak şiirin sanatsal bütünlüğü açısından imkânsızdır; bu atıf mutlaka bilinçli ve yapısal bir gayeye matuftur. Kısaca edebî metindeki atıf, rastgele bir değinme değil; metnin şimdiki zamanı ile referans verilen boyut arasında kurulan nitelikli bir bağlama biçimidir.

Kavramın işlevselliği akademik zemin üzerinden şu örnekle de incelenebilir: "Öğrenci, çalışmasının sonunda atıf yaptığı kaynaklara yer vermiş." Burada araştırmacının kendi iddialarını temellendirmek amacıyla bilimsel otoritelerin görüşlerine başvurması "atıf yapmak" şeklinde formüle edilmiştir. Fikirlerini delillendirmek üzere muhtelif kaynaklardan istifade eden öğrenci, bu haricî unsurlar ile kendi çalışması arasında mantıksal bağlantı kurarak argümanını sağlamlaştırır. Dolayısıyla bu bilimsel senaryoda

²⁴ Muhammed Fâzıl Sâmerrâî, *en-Nahvü'l-Arabî ahkâmü ve meân* (Beyrut: Ipex, 2014), 301-330.

²⁵ Turan Karataş, *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Yedi Gece Kitapları, 2001), 35.

da atıfların tesadüfi ve amaçsız yapıldığı düşünülemez; aksine süreç, araştırmanın kendi metni ile referans aldığı kaynaklar arasındaki bütünlüğe işaret eder.

Modern tefsir ve siyer çalışmalarında da atıf kavramı bu ilişkilendirme fonksiyonuyla kullanılır. Çağdaş literatürdeki şu pasaj bu duruma somut bir örnektir:

"Bu âyetler detaylı olarak incelendiğinde Kur'ân'ın, bizzat Hz. Peygamber'in kendi tarihinden birtakım verileri, onun geleceğini yönlendirmede kullandığı görülmektedir. Yüce Allah, bizzat Hz. Peygamber tarafından bilinen, hatta hâlâ onu üretmeye devam eden bir tarihe atıfta bulunarak onun psikolojisini düzeltmiştir."²⁶

Bu alıntı, çağdaş araştırmalarda atıf kavramının salt bir nahiv kuralı veya edebî süs olmanın ötesinde; metnin nüzûl vasatıyla kurduğu zamansal, psikolojik ve işlevsel köprüleri tanımlamak üzere tercih edildiğini gösterir. Yazar, bu âyet grubunun Hz. Peygamber'in geçmişine uzanan ucu ile aktüel nüzûl anı arasındaki sarmal ilişkiyi doğrudan "*atıf*" kelimesiyle formüle etmiştir. Nitekim Duhâ sûresinin 6-8. âyetlerinde Hz. Peygamber'in yetim, yol bilmez ve yoksul olduğu geçmişine yapılan atıflar; vahyin fetret döneminde karşılaştığı aktüel daralmalar arasında güçlü bir semantik bağ kurar.²⁷ Hitap stratejisi, geçmişe atıf yaparak muhatabına şu evrensel mesajı iletir: Geçmişte onu en çaresiz anlarında yalnız bırakmayıp feraha erdiren ilâhî irade, mevcut sıkıntılarında da kurtaracaktır. Dolayısıyla atıf üslûbu; çocukluk geçmişi ile nübüvvet şimdisi gibi iki uzak ucu bir araya getirerek hitap zemininde dinamik, sarmal ve teselli edici bir rol üstlenir.

Sonuç olarak yazar, Hz. Peygamber'in hayatındaki bu iki farklı dönem (çocukluk geçmişi ile nübüvvet şimdisi) arasındaki teselli edici derin bağı *atıf* kavramıyla karşılamıştır. Bu durum, atıf üslûbunun hitap zeminindeki dinamik, dönüştürücü ve iki uzak ucu bir araya getirerek anlamı tahkim eden sarmal rolünü açıkça ortaya koymaktadır.

Atıf üslûbu, genel anlatım teorisinde müstakil bir başlıkla ayrılmasa da iletişim evreninde fiilen daima kullanımdadır. Nitekim edebiyattaki "geriye dönüş" (flashback) ve "ileriye gidiş" (flash-forward) teknikleri, zamansal atıf üslûbuyla büyük bir işlevsel benzerlik taşır. Anlatıda geriye dönüş (flashback); metne gerçeklik kazandırmak, karakterleri maziyle anlaşılır kılmak ve olaylar arasında nedensellik bağı kurmak için kullanılan kurucu bir yöntemdir.²⁸ Benzer şekilde ileriye gidiş (flash-forward) tekniği ise süreçleri ve doğuracağı sonuçları bütünüyle göstermek yahut karakterlerin istikbâle yönelik düşünce ve endişelerini seslendirmek²⁹ amacıyla işletilir. Modern anlatı teorisindeki bu yapısal benzerliklerden istifadeyle, aşağıdaki bölümlerde Kur'ân-ı Kerim'in özgün hitap örgüsündeki zamansal atıfların izleri sürülecek ve bu bükülmelerin pasajlardaki işlevselliği tahlil edilecektir.

²⁶ Mehmet Mahfuz Söylemez, "Kur'ân-Tarih İlişkisi Üstüne," *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2017), 34.

²⁷ Çağdaş literatürde bu tür hitapların Hz. Peygamber'in iç dünyasındaki ve nüzûl vasatındaki dinamik izdüşümlerine yönelik benzer değerlendirmeler için bk Söylemez, "Kur'an- Tarih İlişkisi Üstüne," 34-35; Mehmet Yaşar, "Duhâ ve İnşirâh Sûrelerinde Hz. Peygamber'e Yönelik Hitapların Yansımaları," *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2024), 30-59.

²⁸ Mehmet Tekin, *Roman Sanatı 1* (İstanbul: Ötüken, 2001), 233.

²⁹ Salim Durukoğlu, "Yeni Bir Roman Tekniği 'İleriye Gidiş Tekniği' ve Varoluş Gereçekleri," *Tarih Okulu Dergisi* 43 (2019), 1915.

3. Kur'ân'da Atıf Üslûbunun Kullanımı

Kur'ân-ı Kerîm, muhtelif anlatım üslûplarını harmanlayarak muhatabında sarsıcı bir etki bırakan eşsiz bir ilâhî kelâmdır. Meseller, diyaloglar, tarihî kıssalar, tekrarlar ve çift kutuplu anlatım gibi birçok teknik Kur'ân hitabında etkin bir şekilde kullanılır. Bu retorik yöntemlere beşerî edebiyatta da rastlansa da Kur'ân, onları ilâhî hitaba has bir derinlik ve işlevsellikle dönüştürmüştür. Söz konusu özgün yaklaşım, bu çalışmada ele aldığımız *atıf üslûbu* için de geçerlidir.

Kur'ân hitabında lineer bir anlatım tarzı yerine; kronolojik kalıpları esneten, mazî, istikbâl ve şimdiki zamanın sarmal bir biçimde harmanlandığı özgün bir üslûp tercihi edilmiştir. Takriben 23 yıllık dinamik bir süreçte nâzil olan Kur'ân, Hz. Peygamber'in sîretleriyle paralellik göstermekle birlikte, yalnızca yaşanan dönemin "şimdisini" konu edinmemiş, muhatabını zamanın katmanları arasında anlamsal bir yolculuğa çıkarmıştır. Atıflar marifetiyle sağlanan bu zamansal geçişler, durağanlığın ötesinde canlı sahneler üretir. Bu dinamik örgü, Seyyid Kutub'un deyişiyle; soyut gerçeklerin somut misallerle adeta birer tabloya dönüştürüldüğü, olayları zihinde simüle eden bir tasvir gücü meydana getirmiştir.³⁰

Atıf üslûbu; olaylar arasında kurduğu köprülerle anlatımı kuvvetlendiren, mesajın tesirini artıran ve hafızadaki kalıcılığını pekiştiren kurucu bir yöntemdir. Muhatap, Kur'ân ile kurduğu iletişim esnasında kendini aniden binlerce yıl önce yaşamış bir kavmin helâk sahnesinde bulabilir; hemen ardından ise nüzûl dönemindeki aktüel bir vakıya dönebilir. Benzer şekilde, ilk yaratılış kadar kadîm zamanlara uzanan göndermelerin peşi sıra, en uzak gelecek olan âhiret sahneleri hitabın merkezine yerleşebilir. Zira Kur'ân muhatabını inşa ederken, hitap akışında sıklıkla farklı zaman katmanlarına atıflar yapar.

O halde bu ilâhî hitap, farklı zaman dilimlerindeki olaylara hangi yapısal gerekçelerle işaret etmekte ve gerçekleştirdiği zamansal atıflarla dikkati nerede toplamayı amaçlamaktadır? Dahası, vahyî hitaptaki bu dinamik yapıyı, sadece Kur'ân'ın "sözlü kültür ortamında inmiş olmasının" getirdiği plansız ve tabîi bir netice olarak görmek ne kadar doğrudur? Bu soruların cevabı, atıf kelimesinin kök anlamında saklı olan "bağlama ve nitelikli ilişki kurma" fonksiyonlarında aranmalıdır.

Atıflar; nahiv ilminde kelime ve cümleleri birbirine bağlayan gramatik unsurlar gibi, Kur'ân pasajlarında tematik birer bağlama görevi üstlenir. Ne var ki bu üslûpta bağlanan unsurlar lafızlar değil, bizzat farklı zaman dilimlerine ait tarihî olaylardır. Kur'ân'ın bu bütüncül atıf stratejisi, salt bir edebî çeşitlilik arayışı olmayıp; muhatapta bilinci diri tutmak, tevhid akidesini yaşanmış hadiselerle zihinlere kazımak ve nüzûl ortamındaki İslâm davetinin psikolojik zeminini tahkim etmek gibi stratejik hedeflere matuftur.

Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinin, nâzil oldukları dönemin aktüel gerçekliğiyle ayrılmaz bir bütün oluşturduğu ve özgün semantik manalarını bu canlı vasat içerisinde inşa ettiği bilinmektedir.³¹ Dolayısıyla Kur'ân'ın zamansal atıflarının da bu nüzûl realitesiyle organik bir bağı bulunur. Tam bu noktada söz konusu atıflar; nüzûl döneminin tarihî gerçekliği ile hitapta işaret edilen tarihî veya istikbâlî olaylar arasındaki mantıksal köprüyü yansıtan yapısal bağlantılardır. Pasajlarda atıfta bulunulan tarihî bir hadise ile

³⁰ Seyyid Kutub, *Kur'ân'da Edebî Tasvir*, çev. Kâmil M. Çetiner (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2019), 38.

³¹ Ahmet Keleş, "Mushaf-Kur'ân Ayrımında Sıyerin Rolü ve Mushaf'ı Kur'ân Olarak Okumanın İmkânı," *Kur'ân'ı Nüzûl Dönemiyle Okumak*, ed. Adnan Demircan (Ankara: Ankara Okulu, 2021), 13-14.

aktüel bir olay yahut dış bağlama ait sosyo-kültürel öğeler, bu mekanizma sayesinde sarmal bir biçimde birbirine bağlanır.

Kimi zaman bu zamansal bağlantılar son derece açıktır; pasajda atfın gerekçesi doğrudan zikredilmiş veya güçlü karinelerle ima edilmiş olduğundan kolayca kavranabilir. Fakat kimi zaman da atfın sebebi lafzen açıklanmamış, dolaylı bir anlatım tercih edilmiştir. Bu tür örtük tablolarda, metnin kurduğu muhtemel anlamsal bağların ve hitap hedeflerinin doğru tespiti için siyer ve tarihsel arka plan enstrümanlarına ihtiyaç duyulmaktadır.

3.1. Açık (Doğrudan) Atıflar

Atf sebebinin sarf bir biçimde anlaşıldığı, referans verilen mazî kesiti ile nüzûl anı arasındaki bağın lafzen belirgin kılındığı kategori "Doğrudan Atıflar"dır. Nitekim Kalem sûresi 48. âyette, Sâhib-i Hût lakabıyla Hz. Yûnus'un tarihî tecrübesine doğrudan atıfta bulunulur. Bu kronolojik atfın yapısal gerekçesi, hitabın akışından ve lafız örgüsünden kolayca anlaşılmaktadır:

"Sen Rabbinin hükmünü sabırla bekle; balık sahibi (Yûnus) gibi olma. Hani o, öfkeye boğulmuş bir halde (Rabbine) niyaz etmişti."

Hz. Yûnus'tan söz eden bu beyanın hemen öncesinde; vahyin davetine icabet etmeyenlere yönelik ağır eleştiriler ve inkârlarında ısrar ettikleri takdirde karşılaşacakları dehşetli akibete dair ilâhî tehditler yer alır. Bu yönüyle ilgili âyetler aktüel nüzûl vasatına ayna tutarak, Hz. Peygamber'in tebliğ mücadelesine karşı katı bir direnç gösteren ilk muhatapların inkârcı psikolojisini tasvir eder.

Tam da bu gerilimli atmosferin ardından hitap doğrudan Hz. Peygamber'e çevrilerek ona "Yûnus gibi olma" uyarısı yapılmış; detaylara girilmeksizin, tarihsel bir göndermeyle onun peygamberlik tecrübesine işaret edilmiştir. Bilindiği üzere Hz. Yûnus, çetin tebliğ görevi sırasında kavminin iman edeceğine dair ümidini keserek, henüz ilâhî izin gelmeden görev yerini öfkeyle terk etmek istemiş ve nihayetinde başından geçen sarsıcı hadiseler Kur'ân'ın farklı yerlerinde anlatılmıştır.³²

Kronolojik nüzûl sırası dikkate alındığında, Hz. Yûnus'un kıssasından ilk kez bahseden yerin Kalem sûresinin bu âyeti olduğu görülür. Dolayısıyla, daha sonra nâzil olacak sûrelerde tafsilatıyla anlatılacak olan bu yanlış tutum, burada henüz detaylandırılmadan, Hz. Peygamber'e önleyici, olumsuz bir misal şeklinde sunulmaktadır. Zira Hz. Muhammed de Mekke'deki tebliğ sürecinde tıpkı mazîdeki Yûnus peygamber gibi ağır psikolojik zorluklar yaşamaktadır; âyetlerin sibatında müşriklerin gösterdiği katı direnç bu duruma işaret eder. Dolayısıyla bu âyet; Hz. Muhammed'in nüzûl vasatındaki aktüel hâli ile Hz. Yûnus'un mazîdeki nübüvvet tecrübesi arasında derin bir anlamsal köprü tesis eder. Kurulan bu köprüyle hitap; Hz. Peygamber'e tarihî bir hatayı tekrarlamamasını, sabırlı olmasını, aceleci davranmamasını ve ne olursa olsun görevini kararlılıkla sürdürmesini tavsiye etmektedir.³³ O halde bu âyet, mazîye anlamsal bir atfı yapmak sûretiyle, esasen nüzûl zamanının "şimdisini" psikolojik ve stratejik olarak inşa etmektedir.

³² Yûnus 10/98; el-Enbiyâ 21/87-88; es-Sâffât 37/139-148.

³³ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîrû Mukâtil b. Süleyman*, 4/412; Muhammed İbn Cerîr Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 23/200; İbn Atiyye el-Endelûsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fi't-tefsîri'l-Kitabi'l-'Azîz*, 29/381; Esed, *Kur'ân Mesajı*, 1359.

Atıf sebebinin lafız örgüsünde açıkça ortaya konduğu bir diğer sarıh örnek de Ahzâb sûresinin 69. âyetidir:

“Ey iman edenler! Mûsâ’ya eziyet edenler gibi olmayın. Nihayet Allah onu, onların dediklerinden temizle çıkardı. O, Allah katında itibarlı bir kimseydi.”

Âyette müminlerin, geçmişte Hz. Mûsâ’ya eziyet eden kavminin olumsuz tutumuna benzememeleri sarıh bir dille istenir. Kur’ân üslûbunun bir yansıması olarak bu eziyetin tarihsel ayrıntılarına yer verilmez; klasik tefsirlerde zikredilen muhtelif rivayetlere³⁴ boğulmaksızın, Hz. Mûsâ’nın sarsıcı söz ve davranışlara maruz kaldığı gerçeği bir ibret vesikası olarak sunulur. "Onlar gibi olmayın" ikazı, sosyolojik bir kıyası da beraberinde getirir. Demek ki nüzûl döneminde de Hz. Muhammed, kendi muhatap çevresi tarafından benzer ithamlara maruz kalmaktadır. Nitekim literatürde bu ithamlar; Hz. Peygamber’in Hz. Zeyneb ile evliliğine yönelik münafıkların ürettiği dedikodular,³⁵ ganimet taksimine razı olmayanların yakışsız sözleri³⁶ yahut inkârcuların şair, sihirbaz veya meczup yakıştırmaları³⁷ şeklinde somutlaştırılır. Mazîde yaşamış büyük bir peygamberin nübüvvet sîretine sarıh bir atıf yapan hitap, ilk Müslüman nesilden Hz. Muhammed’i üzen ve onun toplumsal konumunu sarsmaya matuf yakışsız söz, dedikodu ve davranışlardan tamamen uzak durmalarını mutlak bir dille talep eder. Açıkça anlaşıldığı üzere bu âyette de ilâhî kelâm, dünün yaşanmış realitesinden söz ederek, esasen nüzûl vasatının aktüel şimdisini tahkim etmeyi ve geleceğin ideal mümin toplumunu inşa etmeyi hedeflemektedir.

Kur’ân-ı Kerim’in yukarıdaki örneklerde olduğu gibi birçok pasajında, mazîye yapılan atıfların yapılış nedeni açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Geçmiş ile şimdi arasındaki ilgi ve ilişki âyandır. *İbrahim’de ve ona uyanlarda sizin için güzel bir örnek vardır*³⁸ âyetinin Hz. Muhammed ve inananları, İbrahim peygamber ve ona tabi olanların tutum ve davranışlarına yönlendirmeyi hedeflediği; *Sebt halkı gibi lanetlemeden iman edin*³⁹ âyetinde ise yine mazîde vahyin yasaklarını çiğneyerek Allah’ın (cc) lanetini üzerine çekmiş bir kavmin örnek verilmesi ile muhatabın Allah’ın (cc) emir ve yasaklarını çiğnemekten menedildiği kolaylıkla anlaşılmaktadır. *Seni yurdundan çıkararak beldeden daha güçlülerini geçmişte helâk ettik*⁴⁰ âyetinin mazîde üstünlük ve güç sahibi insan topluluklarının kendileri ile benzerliklerinden yola çıkarak güç sarhoşluğu yaşayan Mekke müşriklerine alenen bir tehdit savurduğu, *Senden önceki peygamberleri de yalancılıkla itham etmişlerdi*,⁴¹ *Sana, senden önceki elçiler için söylenenden farklı bir şey söylenmemektedir*⁴² âyetleriyle kadîm peygamberlerin yaşadıklarının Hz. Peygamberin nübüvvet tecrübesinde yüz yüze geldiği zorluklarla paralellüğünden hareketle kendisine destek, teselli ve moral verildiği yine kolayca anlaşılmaktadır. Zikredilen bu çarpıcı örneklerle benzer şekilde, Kur’ân

³⁴ Mukâtil, *Tefsîrû Mukâtil b. Süleyman*, 3/509; Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 19/190-195; İbn Atiyye, *el-Muharrerü’l-veciz fi’l-tefsîri’l-Kitabi’l-‘Aziz*, 22/151; Fahreddin Râzî, *Mefâtihü’l-gayb*, 25/234; Muhammed Tâhîr İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 22/119-120; İzzet Derveze, *et-Tefsiru’l-hadîs*, 6/67-68.

³⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 22/120.

³⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 22/120; Derveze, *et-Tefsiru’l-hadîs*, 6/68.

³⁷ Esed, *Kur’ân Mesajı*, 1030-1031.

³⁸ el-Mümtehine 60/4.

³⁹ en-Nisâ 4/47.

⁴⁰ Muhammed 47/13.

⁴¹ Fâtır 35/4.

⁴² Fussilet 41/43.

metninde atıf yapılma nedeninin, mazî-şimdi köprüsünün ve fonksiyonel arka planın sarıh bir biçimde tebarüz ettiği âyetlerin sayısı bir hayli fazladır. Tüm bu veriler, sarıh atıf mekanizmasının vahyî hitabın muhatabı eğitime, inşa etme ve yönlendirmede ne denli dinamik bir üslûp olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

3.2. Örtük (Dolaylı) Atıflar

Maksadı lafız örgüsünden anlaşılan sarıh atıflardan farklı olarak, Kur'ân metnindeki mazî ve istikbal referanslarını anlamlandırmak için bazen metin dışı bağlamsal verilere ihtiyaç duyulur. Bu yapısal kurgularda, nüzûl vasatı ve sosyo-psikolojik çevre hakkında bilgi sahibi olunması, atfın zımnî amacının deşifre edilmesinde kurucu rol oynar. Örtük atıf mekanizmasında vahyî hitap, mazî kesiti ile nüzûl şimdisi arasında lafzen görünür bir köprü kurmaktan kaçınır. Örneğin Meryem sûresinin 41-50. âyetlerinde Hz. İbrâhim'in tevhid mücadelesinden sarsıcı bir kesite yer verilmekte, ancak pasajda Hz. Muhammed ile Hz. İbrâhim yahut Mekke müşrikleri ile İbrâhim peygamberin kavmi arasında lafzi bir ilişki tesis edilmemektedir:

"Kitap'ta İbrâhim'i de an. Gerçekten o, özü sözü doğru bir peygamberdi. Hani babasına şöyle demişti: Babacığım! İşitmeyen, görmeyen ve sana hiçbir faydası olmayan şeylere niçin tapıyorsun? (...) [Babası] '...uzun bir süre benden uzak dur!' dedi. İbrâhim, 'Selâm olsun sana' dedi, 'Rabbimden senin için mağfiret dileyeceğim. (...) Sizden de Allah'tan başka taptıklarımızdan da uzaklaşıyorum...'"

Pasajda tarihsel aktörler arasında lafzen açık bir bağ kurulmasa da nüzûl döneminin şartları dikkate alındığında, Hz. Muhammed ile Hz. İbrâhim'in tebliğ mücadeleleri arasında muazzam bir zımnî analogi belirir. Meryem sûresinin nâzil olduğu Mekkî dönemin ortaları, şirk eleştirilerinin yoğunlaştığı bir kesittir. Mekke toplumunun atalar kültürüne taassubu göz önünde bulundurulduğunda, mazî kesitinin nüzûl şimdisine nasıl ayna tuttuğu netleşir. Pasajda lafzi bir emir bulunmamasına rağmen, Hz. İbrâhim'in babasını şirkten sakındırma biçimi, aktüel boyutta örnek alınması gereken zımnî bir tebliğ metodolojisi niteliği kazanır. Vahiy bu örtük atıfla Hz. Peygamber'e, katı reaksiyonlar karşısında sarsılmayan o zarif nübüvvet dilini aşılar.

Nihayetinde bu dolaylı atıf, Hz. Muhammed'i yalnızlaştıran yakın çevresi ile Hz. İbrâhim'in seslendiği figürler arasındaki sosyolojik benzerliğe dayanır. Bu yönüyle pasaj, nübüvvet yükünü omuzlayan Hz. Peygamber için yüksek bir teselli barındırır. Zira İbrâhim peygamber de en yakınları tarafından dışlanmış; fakat sabrederek muhataplarını yumuşak bir dille uarmaya devam etmiştir. İlahî hitap, onun hicret sonrasında nebi nesillerle ödüllendirildiğini hatırlatarak ilk muhatabına şu zımnî mesajı ulaştırır: Dünün sadakati nasıl hayırlı bir gelecekle taçlandıysa, bugünün Mekke'deki yalnızlığı da yarın muazzam bir zaferle taçlanacaktır.

Verilmek istenen mesajın anlaşılması için nüzûl döneminin sosyo-politik arka planına ihtiyaç duyulan bir diğer örtük atıf örneği, Rûm sûresinin giriş âyetleridir. Pasaj, Bizans ile Sâsânîler arasında yaşanan ve kitap ehli olan Bizans'ın yenilgisiyle sonuçlanan savaşa işaret eder:

"Rumlar yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Fakat onlar bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip gelecekler. (...) O gün müminler Allah'ın yardımı sebebiyle sevinecekler. (...) O çok güçlüdür, engin merhamet sahibidir." ⁴³

Bu savaş nüzûl vasatında müşrikler ile Müslümanlar arasında ciddi bir tartışma konusu olmuştur. Mekke müşrikleri kendilerini Mecûsî Farslarla özdeşleştirirken, Müslümanlar ise kitap ehli olmaları nedeniyle Bizans'ın kazanmasını arzulamıştır. Farsların galibiyeti müşrikleri sevindirmiş ve bunu Müslümanlara karşı psikolojik baskı aracı haline getirmiştir; Hz. Muhammed ve ashabi ise bu sonuçtan derin bir üzüntü duymuştur.⁴⁴ Tam bu noktada Kur'ân, vahyî hitabın sadece geçmişe değil, geleceğe de hükmeden stratejik yapısını gösteren özgün bir atf yöntemiyle devreye girer.

Âyetler, ilk bakışta sadece geçmişteki bir savaşı haber veriyor gibi görünse de "yenilgilerinden sonra galip gelecekler" ifadesiyle geleceği şimdiki zamana taşır. Bizans'ın yenilmesi, Mekke konjonktüründe Kur'ân ehli Müslümanların durumuna denk görülüyordu. Bu durum müşrikleri cesaretlendirirken müminleri karamsarlığa sürüklemişti. Önce geçmişteki yenilgiye, hemen ardından da gelecekteki zafere yapılan bu ikili atf, tarihsel bir bilgi vermenin ötesinde inananların kırılan cesaretini onarmayı ve Hz. Peygamber'i teselli etmeyi amaçlar. Kur'ân, henüz gerçekleşmemiş bu geleceği mutlak kesinlikle sunarak ümitsizliği sarsılmaz bir inanca dönüştürür; böylece müşriklerin iddialarını boşa çıkarırken tarihsel akışın nihai tayin edicisinin yalnızca Yüce Yaratıcı olduğunu zihinlere yerleştirir.

Kur'ân'ın geçmişe ve geleceğe yönelik açık veya örtük atıfları, vahyî hitabın zamanlar arası dinamik köprüsünü ve dünün tecrübesiyle bugünün realitesi arasındaki sarsılmaz bağı gösterir. Bu atıfların işlevsel amacı bazen metnin yüzeyinden anlaşılmakta, bazen de nüzûl döneminin tarihsel ve sosyo-politik müktesebatına vakıf olmayı zorunlu kılmaktadır. Vahyin inşa edici ve dönüştürücü tabiatı gereği, bu dokunuşları sıradan birer bilgi aktarımı olarak görmek mümkün değildir; dolayısıyla bu stratejinin işlevsel amacı mutlaka doğru tespit edilmelidir. Bu tespit, Kur'ân'ı anlama noktasında bir mihenk taşı işlevi görerek hem geçmiş kıssaların tekrarına yönelik eleştirileri boşa çıkaracak hem de geleceğe -özellikle de ahiret sahnelerine- dair atıflardaki tartışmalı hususları netleştirecektir.

4. Atf Haritası Açısından Kâf Sûresi

Kur'ân'ın mazî ile istikbâl arasında kurduğu işlevsel bağları bütünsel bir metin tenkidi çerçevesinde görebilmek adına, bu bölümde Kâf sûresi üzerinden modelleme yoluna gidilmiştir. Sürenin tercih edilme sebebi, çalışmamız için ideal bir hacme ve güçlü bir konu bütünlüğüne sahip olmasıdır. Kâf sûresi, Mekke'de vahye ve peygamberliğe karşı inkârcı reaksiyonların tırmanışa geçtiği bir dönemde nâzil olmuştur.⁴⁵ Kronolojik olarak Mürselât'tan sonra, Beled'den önce indiği kabul edilen sürenin⁴⁶ nüzûl sebebiyle ilgili spesifik bir rivâyet bulunmamaktadır.⁴⁷ Yahudilerin iddialarına cevap teşkil ettiği

⁴³ er-Rûm 30/2-5.

⁴⁴ Mukâtil, *Tefsîrû Mukâtil b. Süleyman*, 3/402-406; Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 18/447-460; Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 4/309-313; Cabirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, 2/339-341.

⁴⁵ Mukâtil, *Tefsîrû Mukâtil b. Süleyman*, 4/107; İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fi't-tefsîri'l-Kitabi'l-'Azîz*, 26/29; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 26/274.

⁴⁶ Mukâtil, *Tefsîrû Mukâtil b. Süleyman*, 4/107; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 26/274.

⁴⁷ Muhammed Âbid Cabirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, 1/149.

gerekçesiyle 38. âyetin Medenî olduğu serdedilse de bu âyetin de Mekke döneminin üslûp ve muhteva özelliklerini taşıması, genel bütünlük gereği Mekke olduğunu kuvvetle muhtemel kılar.⁴⁸

Sûrenin nüzûl vasatı ve yapısal dokusu, ilk muhatapların inkâr psikolojisinden hareketle tarihin derinliklerindeki helak sahnelerine (mazî), oradan kozmik âlemin şahitliğine ve nihayet ölüm ile ahirete (gelecek) uzanan çok boyutlu bir atıf haritası sunar. Vahyî hitap; mazî, şimdi ve gelecek pencerelerini arka arkaya açarak zamanı tek düzlemde eritir; dünün helak edilen toplulukları üzerinden bugünün Mekke müşriklerini uyarırken, yarının ahiret gerçekliğiyle de inananlara sarsılmaz bir teselli zemini inşa eder. Dolayısıyla Kaf sûresindeki atıf haritasının deşifre edilmesi, vahyin tarihsel kronoloji aktarmanın ötesinde insan psikolojisini ve geleceği dönüştürmeyi hedefleyen işlevsel dilini anlamak bakımından kurucudur.

Sûre *atıf üslûbu* çerçevesinde incelendiğinde, metnin omurgasını oluşturan zaman sarmalının aktüel gerçeklikten başladığı görülür. Girişteki mukatta harfi ve yeminin hemen akabinde hitap, Mekke'li ilk muhatapların inkâr psikolojisini deşifre eden bir sahneye açılır.

4.1. Müşriklerin Şaşkınlıkları

*"Kâfirler, içlerinden bir uyarıcının gelmesine şaşılar da, "Bu tuhaf bir şey, öldükten ve toprak olduktan sonra mı (dirileceğiz)? Bu olmayacak bir dönüş!" dediler."*⁴⁹

Kur'ân'ı doğru anlayabilmek için nâzil olduğu dış bağlamın bilinmesi gerekir. Zira olgunun nass üzerindeki izleri, maksadı anlamada önemli bir enstrümandır. Kimi zaman da âyetlerin içeriğinden nüzûl döneminin güncel tartışmalarını tespit etmek mümkündür. Nüzûl vasatının zihniyet dünyasını yansıtan bu iki âyet, Mekke müşriklerinin nübüvvet ve âhiret tasavvurunu doğrudan ortaya koymaktadır. Muhatap kitlenin, içlerinden bir beşerin elçi seçilmesini şaşkınlıkla karşıladığı, yeniden dirilmeyi ise imkânsız gördüğü anlaşılmaktadır. Nüzûl ortamının çerçevesini sunan bu âyetler, sûrenin ana izleğini belirleyen kurucu bir giriş niteliğindedir. Zira Kâf sûresi, başından sonuna kadar nübüvvetin imkânı ve ahiretin vukuu ekseninde şekillenir. Sûrenin ilerleyen bölümlerindeki geçmiş ve gelecek atıflarının tamamında bu anlamsal içeriğe hizmet eden işlevsel yönlendirmeler göze çarpar.

Girişteki bu diyalog yapısı, vahyin nâzil olduğu vasatı yansıtırken ilerleyen âyetlerde inşa edilecek mazî ve istikbâl atıfları için de zemin hazırlar. Vahiy, muhatapın aktüel dünyasındaki bu direnci merkeze alarak zamanlar arası dinamik yolculuğun ilk hareket noktasını belirler. Sûre, güncel tartışma zemini olan nübüvvet ve âhiret konularıyla giriş yaptıktan sonra; gökyüzü, yeryüzü, dağlar, bitkiler ve yağmur gibi kevnî unsurların anlatımıyla devam eder. Böylece yeniden dirilişin imkânı, tabiatın kusursuz işleyişi üzerinden somut delillerle ortaya konur.⁵⁰ Yeniden diriliş tabiat üzerinden somutlaştırıldıktan hemen sonra vahyî hitap, zamanda dikey bir geçiş yaparak yönünü

⁴⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 26/274.

⁴⁹ Kâf 50/2-3.

⁵⁰ Belirtmek gerekir ki, sûrede geniş yer bulan bu kozmik ve kevnî deliller, bünyesinde doğrudan bir "insan unsuru" barındırmaması sebebiyle çalışmamızın sınırları dışında tutulmuştur. Araştırmamızın esas matufunu, zamanlar arası köprü vazifesi gören ve doğrudan insan öznesini/toplulukları merkeze alan tarihsel (mazî) ve gelecek (istikbâl) atıflar oluşturmaktadır.

insan merkezli mazî kesitine çevirir ve kadîm kavimlerin geçmişteki inkârları ile tarihsel akıbetlerine atıfta bulunur.

4.2. Öncekilerin Yalanlaması

*"Onlardan önce Nûh kavmi (...) Âd ve Firavun, Lût'un kardeşleri, Eykeliler, Tübba kavmi de yalanlamıştı. Bütün bunlar (...) peygamberleri yalanladılar, böylece kendilerini uyardığım şey gerçekleşti."*⁵¹

Bahse konu âyet grubunda, nüzûl dönemi muhataplarının tarihsel olarak aşına oldukları⁵² kavimlerin adları peş peşe sıralanmaktadır. Metinde bu toplumların yaşantılarına dair ayrıntılı bilgi verilmemekte, sadece Mekke müşrikleriyle olan kurucu ortak noktalarına işaret edilmektedir: İnkâr ve yalanlama. Adı anılan kavimler de tıpkı Mekke halkı gibi peygamberlerini ve âhireti reddetmiş, nihayetinde ilâhî tehditle yüzleşmişlerdir.

Pasajda bu kadîm topluluklara atıfta bulunulmasının temel işlevi, Mekkeli müşriklerle geçmiş toplumlar arasında yapısal bir bağ kurmaktır. Müşriklere, peygambere ve âhirete karşı sergiledikleri ortak refleksin onları kaçınılmaz olarak ortak bir tarihsel akıbetle sürükleyeceği hatırlatılarak dolaylı bir uyarı yapılmaktadır.⁵³ Vahyin buradaki amacı salt kronolojik bilgi aktarımı değil, muhatabın güncel tutumunda dönüşüm tetiklemektir. Âyetlerin bağlamında bu işlevsel maksat açıkça hissedildiğinden, pasajın "sarîh atıflar" kapsamında değerlendirilmesi akademik açıdan uygundur.

Geçmişe yöneltilen bu açık atıfların ardından hitap; Allah'ın yeniden diriltmede aciz olmadığını, insana şah damarından yakın olduğunu ve tüm amellerinin kesintisiz kaydedildiğini bildiren âyetlerle devam eder. Kulun ilâhî gözetim altında olduğunun vurgulandığı bu sarsıcı ara geçişin hemen ardından sûre, yönünü bu kez en uzak geleceğe, yani ahiret sahnelerine çevirerek inkârcıları bekleyen istikbâlî akıbetle atıfta bulunacaktır.

4.3. İnkârcıların ve Müminlerin Ahiretteki Halleri

*"Sûr'a üfürülür; işte bu, geleceği vâdedilen gündür. (...) (Ona) 'Andolsun ki sen bundan gaflette idin. Şimdi gaflet perdeni açtık; artık bugün gözün keskindir' (denir.) (...) [Allah:] 'Benim katımda çekişmeyin; size bunu önceden bildirmiştim. (...) O gün cehenneme "Doldun mu?" diyeceğiz; cevap verecek: "Daha yok mu?" Allah'a itaatsizlikten sakınanlar için de cennet, iyice yakımlarına getirilecek. Onlara: 'İşte bu cennet (...) Allah'a yönelmiş bir kalble gelen sizlere, hepinize söz verilen yerdir. Oraya esenlikle girin; işte sonsuzluk günü budur' denir. (...) Katımızda daha fazlası da vardır."*⁵⁴

Bu geniş âyet grubunda öncelikle; şirik, şüphe ve zulmü şiar edinen inatçı inkârcıların ahiretteki durumları canlı tasvirlerle sahneye taşınmaktadır. Anlatıda; suçlu, dünyadaki kötü yoldaşı ve şahit melekler arasındaki dramatik diyaloglar ile bu çekişmenin ortasındaki ilâhî ikaz dikkat çekmektedir. Mahşer ortamına has ümitsiz çekişmeler

⁵¹ Kâf 50/12-14.

⁵² Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, 31/167; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 30/317-318; Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 1/180.

⁵³ Mukâtil, *Tefsîrî Mukâtil b. Süleyman*, 4/111; Ebû Mânsur Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 14/95; İbn Atiyye, *el-Muharremü'l-veciz fi't-tefsîri'l-Kitabi'l-Aziz*, 26/38; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 26/275.

⁵⁴ Kâf 50/20-35.

dinamik çizgilerle sunulurken,⁵⁵ sarsıcı etkiyi artırmak amacıyla cehennem dahi kişiselleştirilerek konuşturulmuştur. Cezalandırılacağı ilan edilen bu suçlu tiplemesinin nitelikleri, sûrenin girişinde peygamberi ve ahireti reddettiği belirtilen Mekke müşriklerinin karakteristik özellikleriyle tam bir paralellik arz eder. Dolayısıyla bu istikbâlî atf, risaleti inkâr eden Mekkelilerin kaçınılmaz sonunu şimdiden gözler önüne sermektedir. Önceki mazî atfında kadîm kavimlerin dünyevî helâkine şahit olan güncel muhatap, bu yeni atfı aynı inkârcı zihniyetin ebedî akıbetini müşahade etmektedir.

Sûrenin buraya kadarki yapısal örgüsü, atf mekanizmasının özünü yansıtan bütüncül bir zaman sarmalı sunmaktadır. Nüzûl vasatındaki nübüvvet ve ahiret tartışmaları üzerinden şimdiki zamanın aktüel durumunu ortaya koyan hitap; hemen ardından geçmiş zaman dikeyine geçerek müşriklerin direncinin bir ilk olmadığını ve benzer inkârların dünyevî helâkle sonuçlandığını sarîh bir atfı hatırlatır. Nihayetinde, inkârcıların cezasının dünyadaki helâkten ibaret olmadığını göstermek üzere gelecek zaman projeksiyonunu devreye sokar; muhatapların inkâr ettikleri ahiret hallerini ve yüzleşecekleri muhtemel istikbâlî şimdiden bir ayna gibi önlerine serer. Vahiy bu gelecek tasvirinin ardından yönünü yeniden mazî dikeyine çevirecektir.

4.4. Kadîm Kavimlerin Helakı

"Biz onlardan önce, kendilerinden daha zorlu nice nesilleri helâk ettik de ülke ülke dolaşıp kaçacak delik aradılar. Kaçacak bir yer mi var?"⁵⁶

Kur'ân vahyi, istikbâlî sahnelerin ardından ani bir kronolojik kırılmayla yönünü yeniden tarihsel mazîye çevirmektedir. Geçmişe yönelik bu ikinci döngüsel atfı, inkârları sebebiyle helâk edilen kadîm kavimler güncel muhataba tekrar hatırlatılmaktadır. Burada, hüsrana uğrayan nesillerin güç ve imkân yönünden Mekke müşriklerinden fersah fersah üstün oldukları özellikle vurgulanır.

Atfın işlevsel gayesi; çok daha güçlü medeniyetler dahi kendilerini ilâhî azaptan kurtaramadıysa, Mekkelilerin kendi acziyetlerini tartmalarını sağlamaktır. Âyette zımnen, o sarsılmaz güçlerine rağmen Allah'ın gazabından kaçacak sığınak bulamayanların karşısında, mevcut müşrik kadronun bu ilâhî sünnetten asla kurtulamayacağı ihtar edilmektedir. Bu tarihsel göndermelerin, kalbi olan ve kulak kısılanlar için dinamik birer ibret vesikası olduğu açıkça belirtilir.⁵⁷

Sûre, Allah'ın gökleri ve yeri altı evrede yarattığını, bu muazzam kozmik inşada kendisine hiçbir yorgunluğun dokunmadığını haber veren âyetle devam eder. İlk bakışta metnin genel silsilesinden bağımsız bir yaratılış vurgusu gibi duran bu kozmik beyan, nüzûl vasatındaki sıcak bir teolojik tartışmayı arka planda barındırması yönüyle, aslında satır aralarında son derece güçlü bir "örtük/dolaylı atf" taşımaktadır.

4.5. Allah'ın Mutlak Gücü: Nüzûl Ortamındaki Bir Polemiğe Örtük Atfı

"Andolsun, gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları altı günde (altı evrede) yarattık. Bize bir yorgunluk da dokunmadı."⁵⁸

⁵⁵ Seyyid Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyâme fi'l-Kur'ân* (Kahire: Daru'ş-şark, 2006), 56.

⁵⁶ Kâf 50/36.

⁵⁷ Kâf 50/37.

⁵⁸ Kâf 50/38.

Âyette, evrenin altı evrede yaratıldığı ve bu azametli inşa sürecinde Allah Teâlâ'ya hiçbir yorgunluğun dokunmadığı beyan edilir. İlk bakışta yalın bir kevnî hakikat gibi duran bu ifadenin arka planında, Yahudi teolojisindeki "Tanrı dünyayı altı günde yarattı, yedinci gün (Cumartesi) istirahate çekildi" şeklindeki antropomorfik Tanrı tasavvuruna yönelik net bir reddiye ve zımnî bir atf bulunmaktadır.⁵⁹

Ana eksenî nübüvvet ve ahiret olan Mekki bir sûrede, Yahudi itikadını hedef alan bu örtük gönderme, ilgili âyetin Medenî olabileceği iddialarını doğurmuştur.⁶⁰ Ancak nüzûl döneminde Yahudi kültür havzasının sadece Medine ile sınırlı olmadığı, Mekke müşriklerinin de temaslar vasıtasıyla bu teolojik verilere aşına oldukları tarihsel bir gerçektir.⁶¹ Dolayısıyla Kur'ân'ın bu örtük atfla hedef aldığı kitle Medine Yahudilerinden ziyade, onlardan edindikleri "yorulan Tanrı" argümanını vahye karşı direnç odağı haline getiren Mekke müşrikleridir. Müşriklerin, bu çarpık itikadı arkalarına alarak Allah'ın insanı yeniden yaratmaya (ba's) güç yetiremeyeceği iddiasına malzeme devşirmek istemiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Kur'ân, muhatabın zihnindeki bu gizli sığnağı örtük bir göndermeyle yıkarak argümanı tersine çevirmektedir. Nitekim bu tespiti, âyetin hemen akabinde gelen hitabın ritmi de doğrular. Peşisıra gelen uhatapların incitici söylemlerine karşı sabırlı olması, sabah akşam Rabbini tesbih etmesi istenir.⁶² Kur'ân, bu örtük atfla sûrenin ana temasına kurucu bir halka ekler: Evreni yaratırken hiçbir yorgunluk çekmeyen mutlak güç, insanı yeniden diriltme hususunda da aciziyet göstermeyecektir. Bu teolojik tasfiyenin ardından sûre nihayete ererken yönünü tekrar en uzak geleceğe çevirecek ve sarsıcı bir ahiret atfıyla son sözünü söyleyecektir.

4.6. Haşrın Allah için Kolay Olması

*"Seslenenin yakın bir yerden sesleneceği güne kulak ver. O gün insanlar bu sesi gerçekten işiteceklerdir. İşte bu, çıkış günüdür. (...) O gün yer, onların üzerinden süratle yarılıp açılır. Bu, (hesap için) bir toplamadır, bize göre kolaydır."*⁶³

Sûre sonunda vahyî hitap, muhatabın algısını en sarsıcı biçimde "en uzak geleceğe" kilitler. Kıyamet sahnelerini tasvir eden bu atflarla, inkâr edilen yeniden diriliş hakikati Allah'ın mutlak kudretiyle kesinleşir. Hemen ardından hitap, istikbal boyutundan nüzûl döneminin güncel psikolojisine, yani "şimdi"ye rücu eder. Müşriklerin ahireti inkâr sadedindeki polemikleri sert bir ihtarla hatırlatılarak Yaratıcı'nın bunlardan haberdar olduğu beyan edilir:

*"Biz onların ne dediklerini çok iyi biliyoruz. Sen, onlara karşı bir zorba değilsin. O hâlde sen, benim uyarımdan korkan kimselere Kur'an ile öğüt ver."*⁶⁴

Kâf sûresinin bu kapanış âyeti, güncel polemiklerin Allah'ın bilgisi dâhilinde olduğunu tescil ederken Resûl-i Ekrem'in davet metodunun sınırlarını da çizer. Sûre; vazifesi zorbalık olmayan hidayet elçisinin, yalnızca ilahî ihtarı ciddiye alan, kalbi uyarılara açık ve o dehşetli akibetten endişe duyanları ikazla mükellef olduğunu belirterek son bulur.

⁵⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 21/466.

⁶⁰ Mukâtil, *Tefsirü Mukâtil b. Süleyman*, 4/107.

⁶¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/325.

⁶² Kâf 50/39-40.

⁶³ Kâf 50/41-44.

⁶⁴ Kâf 50/45.

Böylece Kâf sûresi mazî, istikbal ve şimdi arasında döngüsel bir mekik gibi dokunur. Kur'ânî anlatım, statik bir zaman çizgisi yerine kronolojik kalıpları kırarak farklı zaman katmanlarını ortak bir teolojik gaye etrafında harmanlar. Sûre genelindeki bu kronolojik geçişkenliğin tablosu şu şekildedir:

Tablo 1. Kâf Sûresi Atf Haritası

Âyet no	İçerik	Zaman Dilimi
2-3	İnkârcıların yeniden dirilişe şaşırması	Şimdi ⁶⁵
12-14	Kadîm kavimler de inkâr etmişti, sonları	Geçmiş
20-35	İnkârcıların ve inananların hesap günü halleri	Gelecek
36	Eski, güçlü kavimlerin helâki	Geçmiş
38	Sebt günü tartışması	Şimdi
41-44	Kıyamet ve haşrin Allah'a kolaylığı	Gelecek
45	İnkârcıların söylemlerinin Allah tarafından bilindiği	Şimdi

Kâf sûresindeki bu dinamik metot, Kur'ân metninin genelinde de mazî, şimdi ve istikbale yapılan atıflarla varlığını gösterir. Ancak burada yöntemsel bir ihtiyat payı bırakılmalıdır: Kur'ân'daki her sûrenin daima homojen ve doğrusal bir kompozisyon sergilediğini iddia etmek nüzûl tabiatına aykırıdır. Pasajların nüzûl süreçlerindeki dış bağlamlar, muhatap kaymaları ve tarihsel arka planlar farklı olabileceğinden, aynı sûre içindeki her parça bütüncül bir tematik izleğe hizmet etmek zorunda değildir. Dolayısıyla mazîye veya istikbale uzanan bir atfın kodlarını çözebilmek ve murâd-ı ilâhîyi tespit edebilmek için tarihsel nüzûl ortamına dair verilerin titizlikle dikkate alınması gerekir.⁶⁶

Nihayetinde atf üslûbu; kelimenin kök anlamından mülhem, anlatımda olgular ve tarihsel kesitler arasında kurulan bağların bütünüdür. Bu göndermelerin Kur'ân'da nedensiz veya bağlamdan kopuk yer aldığını düşünmek, vahyî hitabın inşa edici ve dönüştürücü karakteriyle bağdaşmaz. Kur'ân'da hiçbir kussa, helâk sahnesi veya ahiret tasviri, sırf nesnel bir tarih aktarımı ya da kozmik bir bilgilendirme amacıyla zikredilmemiştir. Bilakis her bir atf; lirik ve sarsıcı sunumlar halinde muhatabın zihnî ve amelî dünyasında köklü kırılmalar gerçekleştirmeyi hedefleyen⁶⁷ kurucu birer retorik stratejidir.

Sonuç

Kur'ân-ı Kerîm'in muhatabı inşa, ikna ve irşad etmede kullandığı retorik stratejilerin başında gelen *atıf/gönderme* üslûbu, Kur'ân hitabının zamansal dinamizmini ve dilsel dehasını ortaya koyan kurucu bir mekanizmadır. Bu çalışma, atf kavramının kök anlamından hareketle Kur'ân'ın mazî, istikbâl ve aktüel nüzûl şimdisi arasında kurduğu işlevsel köprüleri Kâf sûresi özelinde modellemeyi amaçlamış ve şu temel kuramsal neticelere ulaşmıştır:

Atf, kök anlamının işaret ettiği ilişkilendirme, bağlama manalarından mülhem, metin içi ve metin dışı unsurlar arasında anlamsal bağlar kuran dinamik bir üslûp özelliğidir. Bu noktada çalışmamızın kuramsal düzeyde sunduğu temel iddia ve yeni öneri; atf mekanizmasının, nüzûl anındaki aktüel ortam ile geçmişte/gelecekte gerçekleşen

⁶⁵ 'Şimdi' den kastımız nüzûl dönemi olaylarıdır. Kur'ân'ın şimdisi nüzûl vasatı ve bu vasatta yaşanan olaylardır.

⁶⁶ Atıflar konusu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Hatice Kaya, *Yapısal ve Anlamsal Bakımdan Kur'ân'da Atıflar* (Ankara: Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2025), 1-255.

⁶⁷ Sadık Kılıç, *Kur'ân: Dildeki Sonsuz Mucize* (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2003), 56.

olay/olgu arasında çift yönlü ve işlevsel bir ilişki kurma aracı olarak kullanıldığı gerçeğidir. Kur'ân hitabı; sözün muhataba nüfuzunu kuvvetlendirmek, soyut itikadî ilkeleri somutlaştırmak ve düşünceyi inandırıcı kılmak adına statik anlatım kalıplarını kırmakta, atıf mekanizması marifetiyle zamanlar arası kesintisiz bir bağlam inşa etmektedir.

Dolayısıyla Kur'ânî atıfları sadece edebî bir dil süsü ya da basit birer gönderme olarak görmeyip, nüzûl ortamını tarihsel ve istikbale dair gerçekliklerle yüzleştiren işlevsel köprüler şeklinde okumak, Kur'ân metnini doğru anlamada kurucu ve hayati bir öneme sahiptir. Metni bu perspektifle anlamlandırmak, parçacı ve bağlam dışı yorumlama hatasını bertaraf edecek yegâne yöntemdir.

Çalışmada temellendirildiği üzere Kur'ânî atıflar, pasajlarda belirli biçimlerine göre iki şekilde ortaya çıkmaktadır: Sarîh (açık) atıflar, tarihsel kesitlerin, kadîm kavimlerin veya istikbale dair sahnelerin metinde doğrudan, atfın yapılma sebebi zikredilerek paylaşıldığı alanlardır. Burada amaç, muhataba aşına olduğu ya da duyduğu somut örnekler üzerinden açık bir ayna tutmaktır. Dolaylı (örtük) atıflar ise pasajlarda birbirine bağlanan olay/olgular arası ilişkinin doğrudan ve lafzen ifade edilmediği, ancak nüzûl vasatındaki sosyo-kültürel ve teolojik polemiklerin satır aralarından okunduğu derin katmandır.

Kâf sûresi üzerinde gerçekleştirilen mikro analiz, Kur'ân'ın zaman sarmalını nasıl kusursuz bir döngüsellikle işlediğini kanıtlamıştır. Kur'ân'ın şimdisinin, nüzûl vasatı olduğu gerçeğinden hareketle, Kur'ân'ın geçmiş ve geleceğe yaptığı atıflarda öncelikle ilk muhataplarda olmak üzere hitap ettiği her bireyde anlamlı değişimler ve dönüşümleri hedeflediği anlaşılmıştır. Sûre; nüzûl anındaki aktüel inkâr diyaloglarıyla (şimdi) başlamış, yönünü kadîm kavimlerin trajik sonlarına (geçmiş) çevirmiş, aradaki sarsıcı ara geçişlerin ardından mahşer sahneleriyle (gelecek) muhatabın önüne muhtemel bir istikbâl projeksiyonu koymuştur. Zamanı tek bir düzlemde eriten bu mekik dokuma üslûbu, parçacı tarih okumalarını boşa çıkaran dinamik bir kompozisyon bütünü sunmaktadır.

Sonuç olarak; Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan hiçbir tarihsel kıssa, hiçbir yok oluş sahnesi ya da gelecek tasviri, sırf nesnel bir tarih bilgisi aktarmak ya da kronolojik bir veritabanı sunmak için yer almamıştır. Vahiy, bu atıfları lirik ve pastoral sunumlar halinde muhatabın psikolojisini, ahlâkını ve geleceğini dönüştürmek üzere stratejik birer ikna enstrümanı olarak kullanmaktadır. Dolayısıyla, bu açık ve örtük köprülerin ardındaki murâd-ı ilâhîyi ve asıl kastedilen anlamı yakalayabilmenin yegâne yolu; âyetleri indikleri nüzûl vasatında, birincil muhatabın zihniyet dünyası ve algı çerçevesi üzerinden titizlikle okumaktan geçmektedir. Anlam dünyasında doğru aksiyon ve müspet dönüşüm, ancak bu bağlamsal ve işlevsel okuma yöntemiyle mümkün olacaktır. Nihayetinde bu çalışma Kâf sûresiyle sınırlandırılmış olup, Kur'ân'daki diğer Mekki ve Medeni sûrelerin de aynı atıf modeli referans alınarak incelenmesi, tefsir usûlüne ve Kur'ân'ın hitap stratejilerinin deşifre edilmesine büyük katkı sağlayacaktır.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	*Bu çalışma Prof. Dr. İsmail Çalışkan danışmanlığında 16.09.2025 tarihinde sunduğumuz "Yapısal ve Anlamsal Bakımdan Kur'an'da Atıflar" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Yapay Zeka Beyanı (Yazar)	*Bu çalışmanın hazırlanması sürecinde sınırlı ölçüde yapay zekâ araçlarından yararlanılmış olup, içerik, analiz, yorum ve sonuçlara ilişkin tüm akademik sorumluluk yazara aittir.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	turkiyeilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	* This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "Yapısal ve Anlamsal Bakımdan Kur'an'da Atıflar", supervised by Prof. Dr. İsmail Çalışkan (Ph.D. Dissertation, Ankara University, Ankara/2025). It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Artificial Intelligence Statement (Journal)	The author declares that artificial intelligence tools were partially used during the preparation of this study. Accordingly, the author bears full responsibility for the scientific content, analyses, and conclusions of the study.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Complaints	turkiyeilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça / References

- Abdelhaleem, Muhammed. çev. Demir, Şehmus. "Kur'ân'da Âhîret-Dünya ve Dünya Hayatı." *Ekev Akademi Dergisi* 1/3 (1998), 321-333.
- Ağakay, Mehmet Ali. *TDK Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK, 1966.
- Ahmed, Halil bin. *Kitâbü'l-'ayn*, tsz.
- Albayrak, Halis. "Mukatil b. Süleyman Tefsirinde Söz-Muhatap-Anlam İlişkisi." *Kur'an ve İslami İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi*. ed. Mehmet Mahfuz Söylemez. 83-105. Ankara: Ankara Okulu, 2013.
- Ay, Mahmut. *Kur'an Kıssalarını Sîret Bağlamında Okumak -Hz. Musa Kıssası Örneği-*. İstanbul: Ensar, 2019.
- Cabirî, Muhammed Âbid. *Fehmü'l-Kur'ân*. Dâru'l-beydâ: Dâru'n-neşri'l-mağribî, 2008.
- Çağbayır, Yaşar. *Ötüken Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken, 2017.
- Çalışkan, Muhammed Selman. "Kur'an'da Mekke Müşriklerinin Ahiret İnançları ile Hayra Engel Olmaları Arasındaki İlişki." *İslami İlimler Dergisi* 11/1 (2016), 67-91.
- Derveze, İzzet. *et-Tefsîru'l-hadîs*. çev. Şaban Karataş vd. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2014.
- Doğan, Mehmet Zeki - Kalaç, Rıdvan. "Âhîret Gününde Amellere Şahitlik Edecek Unsurlar: Kur'ân ve Sünnet Merkezli Bir İnceleme." *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi* 12/1 (2026), 374-404.
- Duman, Cengiz. *Kur'an Kıssalarının Tarihselliği*. İstanbul: Ekin Yayınları, 2011.
- Durukoğlu, Salim. "Yeni Bir Roman Tekniği 'İleriye Gidiş Tekniği' ve Varoluş Gerekçeleri." *Tarih Okulu Dergisi* 43 (2019), 1908-1918.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *Zehretü't-tefâsîr*. Dâru'l-fikr el-Arabî, tsz.
- Esed, Muhammed. *Kur'ân Mesajı*. çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret, 2015.
- Fîrûzâbâdî. *el-Kâmûsü'l-muhît*. Kahire: Daru'l-hadîs, 2008.
- Gedikli, Fikret. "Kur'an'ın Âhîret Tanımları ve Bağlam Analizleri." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/51 (2017), 1248-1253.
- Gezer, Süleyman. *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Kur'an*. Ankara: Ankara Okulu, 2015.
- Gökkır, Bilal. "Meryem Sûresi Kıssalarında Dil ve Üslûp." *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*. 213-225. Ankara: İlim Yayma Vakfı, 2009.
- Görgün, Tahsin. "Kur'an Kıssalarının Neliği(Mahiyeti) Üzerine." *İlahî Sözün Gücü Varlık ve Bilgi Kaynağı Olarak Kur'an*. 19-40. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2003.
- Hazer, Dursun. "Kur'an-ı Kerim Kıssalarının Edebî Değeri 'Hz. İbrahim Kıssalarını Vaka-Zaman-Mekân-Şahıs Unsurları Açısından Bir Değerlendirme.'" *İslâmî İlimler Dergisi* 1. *Kur'an Sempozyumu*, 205-218.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: Dâru't-Tunusiyye, 1984.
- İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fi't-tefsîri'l-Kitabi'l-'Azîz*. Doha: Dâru'l-hayr, 2007.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâr'ü-sadır, tsz. el-İsfehânî, Râgıb. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. Dimeşk: Dârü'l kalem, 2014.

Kara, Mustafa. *Bireysel ve Toplumsal Açından Kur'an Kıssaları*. Samsun: Üniversite Yayınları, 2018.

Karataş, Turan. *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Yedi Gece Kitapları, 2001.

Kasapoğlu, Abdurrahman. "Kur'anda Kıssa Terapisi -Hz. Peygamberin Kıssalardan Terapi Amaçlı Yardım Alması-." *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2004), 69–80.

Kaya, Hatice. *Yapısal ve Anlamsal Bakımdan Kur'ân'da Atıflar*. Ankara: Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2025.

Kaya, Remzi. "Kur'an-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri." *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002), 31–58.

Keleş, Ahmet. "Mushaf-Kur'ân Ayrımında Siyerin Rolü ve Mushaf'ı Kur'ân Olarak Okumanın İmkânı." *Kur'ân'ı Nüzûl Dönemiyle Okumak*. ed. Adnan Demircan. Ankara: Ankara Okulu, 2021.

Kılıç, Sadık. *Kur'ân:Dildeki Sonsuz Mucize*. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2003.

Kılıç, Sadık. "Tarih Felsefesi Açısından Kıssalar." *1. Kur'an Sempozyumu*. 87–98. Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1994.

Kılınçlı, Sami. "Hz. Âdem- İblis Kıssasını Nüzûl- Siret Bağlamında Okumak." *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (2020), 700–729.

Kutub, Seyyid. *Kur'an'da Edebî Tasvir*. çev. Kamil M. Çetiner. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2019.

Kutub, Seyyid. *Meşâhidü'l-Kıyâme fi'l-Kur'ân*. Kahire: Daru's-şark, 2006.

el-Mâtürîdî, Ebû Mânsur. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. thk. Ertuğrul Boynukalın. İstanbul: Darü'l-mizân, 2006.

Mevdûdî, Ebu'l-Alâ. *Tefhîmü'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Han Kayani vd. İstanbul: İnsan, 2006.

Mukâtil. *Tefsirü Mukâtil b. Süleyman*. Lübnan: Müessesetü't-târihü'l-Arabî, 2002.

Okumuş, Mesut. "Kur'ân ve Sünnette Dünya ve Âhîret Hayatına Bakış." *Diyanet İlmî Dergi Kur'ân Nüzûlünün 1400. yılı Özel Sayısı* (2012), 721–747.

Öztürk, Mustafa. *Kıssaların Dili*. Ankara: Ankara Okulu, 2014.

Pak, Zekeriya. "Hz. İbrahim Yıldız, Güneş ve Ayı Rab Edindi Mi? (En'am 74-83'teki İbrahim Kıssasına Tarihi Gerçeklik Açısından Bir Bakış)." *Ekev Akademi Dergisi* 7/14 (2003), 59–74.

er-Râzî, Fahreddin. *Mefâtihi'l-gayb*. Beyrut: Dârü'l-fikr, 1981.

es-Sâmerrâî, Muhammed Fâzıl. *en-Nahvü'l-Arabî ahkâmü ve meân*. Beyrut: İpex, 2014.

Şemseddin, Samî. *Kâmûs-i Türkî*. İstanbul: Alfa, 2020.

Şengül, İdris. *Kur'an Kıssalarının Tarihi Değeri*. Ankara: OTTO, 2019.

Şimşek, M.Sait. *Kur'an Kıssalarına Giriş*. Konya: Kitap Dünyası, 2013.

Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Kur'an- Tarih İlişkisi Üstüne." *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.

et-Taberî, Muhammed İbn Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-hecr, 2001.

Tatar, Burhanettin. "Kur'an 'da Kıssaların Temel Anlamları Üzerine Felsefi Notlar." *Milel ve Nihal* 6 (2009), 99–111.

Tekin, Mehmet. *Roman Sanatı 1*. İstanbul: Ötüken, 2001.

Yar, Erkan. "Diriliş Kuramları ve Gerçeklik Bağlamında Kur'ân'ın Âhiret Hakkındaki Anlatımları." *Dini Araştırmalar* 9/25 (2006), 43–60.

Yaşar, Mehmet. "Duhâ ve İnşirâh Sûrelerinde Hz. Peygamber'e Yönelik Hitapların Yansımaları." *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2024), 30–59.

Yaşar, Mehmet. "Muhammed Ebû Zehre'ye Göre Kur'ân Kıssalarının Özgün Yönleri," *Mütefekkir* 11/22 (2024), 351-375 .

Yavuz, Ömer Faruk. "Kur'an'ın Temel Amaçlarının İfade Edilmesinde Bir Anlatım Tekniği Olarak 'Kıssa'nın Rolü." *Milel ve Nihal* 6/1 (2009), 113–136.

Yavuz, Ömer Faruk. "Kur'ân Perspektifinde Dünya Âhiret Bütünlüğü." *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/3 (2006), 160–198.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Fahreddin er-Râzî." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 12/89-95. TDV, 1995.

Yıldırım, Bekir. "Kur'an'da Kıyamet ve Âhiretle İlgili Konuların Hivâr Üslûbuyla Takdimi." *Darülhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 2 (2022), 75–107.

Yıldız, İbrahim. "Kur'an Kıssalarında Muhatabı Anlatıma Dahil Etme: Amacı, Zamanı ve Metotları." *The Journal of Academic Social Science Studies* 2/75 (2019), 457–472.

ez-Zebîdî. *Tâcü'l-arûs*. Kuveyt: Matbaat-ü hükûmet-i Kuveyt, 1987.

ez-Zemahşerî. *Esâsü'l-belâğa*. Beyrut: Darü'l kütübü'l ilmiyye, 1998.